

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34.018

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2018.4.01>

Лідія Іванівна Каленіченко,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com;

Дмитро Вікторович Слинько,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@rambler.ru

ПРОЦЕСУАЛЬНА СКЛАДОВА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Визначено та проаналізовано процесуальну складову юридичної відповідальності. Доведено, що її зміст полягає в такому: по-перше, юридична відповідальність настає лише за умови наявності необхідних підстав, до яких належить і процесуальна підстава; по-друге, порядок притягнення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права; по-третє, юридична відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Ключові слова: юридична відповідальність, відповідальність, процесуальна діяльність, правозастосовна діяльність, правозастосування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Незалежно від форми державного правління, державного устрою та державного (політичного) режиму юридична відповідальність є однією з гарантій дієвості всієї правової системи взагалі та права зокрема.

Ефективність дії права як соціально-правового регулятора поведінки людей у суспільстві певною мірою залежить від успішності реалізації, втілення в життя юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність є складним правовим явищем, яке умовно можна уявити та дослідити через низку складових частин (елементів). У сукупності та взаємодії ці елементи (складові) становлять досліджуване правове явище, розкривають його сутність і зміст, гносеологічну й аксіологічну природу.

Процесуальна складова є одним із суттєвих елементів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність – це передбачені санкціями норм права й забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення та які процесуально закріплено в передбаченому законодавством порядку [1], вона реалізується саме через низку послідовних дій, які спрямовано на досягнення відповідної мети.

Дослідження процесуальної складової юридичної відповідальності, з одного боку, розкриває сутність цього правового явища, а з іншого, – певною мірою дозволяє впливати на ефективність його реалізації.

Стан дослідження проблеми

В юридичній літературі питання юридичної відповідальності досліджували такі вчені, як І. А. Безклубий, С. В. Бобровник, В. К. Гришук, А. М. Завальний, Р. Я. Заяць, О. В. Іваненко, М. І. Козюбра, Л. О. Макаренко, Н. М. Пархоменко, Н. М. Оніщенко, С. П. Погребняк, Т. І. Тарахонич, О. Д. Тихомиров та ін. У свою чергу, проблематика юридичного процесу досліджувалась у роботах С. С. Алексеєва, І. В. Атаманчука, В. М. Горшеньова, М. С. Кельмана, О. Г. Лук'янової, М. В. Максютіна, С. М. Олейнікова, А. О. Павлушиної, І. М. Погрібного, О. О. Сидоренко, О. Є. Солдатової та ін. Проте процесуальна складова юридичної відповідальності ще не перебувала в центрі уваги вчених – теоретиків права.

Мета і завдання дослідження

У зв'язку із зазначеним поставлено мету визначити та проаналізувати процесуальну складову юридичної відповідальності. Ця мета конкретизується у таких *завданнях*: довести наявність процесуальної складової у змісті юридичної відповідальності, проаналізувати сутність цієї складової у межах досліджуваного правового явища.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено теоретичні уявлення про зміст і сутність процесуальної складової юридичної відповідальності. Обґрунтовано, що, по-перше, юридична відповідальність настає лише за умови наявності необхідних підстав, до яких належить і процесуальна підстава; по-друге, порядок притягнення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права; по-третє, юридична відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Виклад основного матеріалу

Реалізація юридичної відповідальності має певні порядок і процедуру здійснення. У механізмі покладання юридичної відповідальності на особу існує низка стадій, представлених послідовністю відповідних нормативнозакріплених дій. Сукупність визначених правом послідовних процесуальних дій, спрямованих на забезпечення реалізації правових приписів індивідуально визначеними суб'єктами права, у загальному вигляді є процесуальною складовою юридичної відповідальності.

Одним із загальнотеоретичних наукових аргументів на користь наявності процесуальної складової у змісті та сутності юридичної відповідальності є те, що це правове явище реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Юридична відповідальність виникає в результаті правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом випадках. При цьому згадані правопорушення, об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом випадках) являють собою юридичний факт, що породжує правові відносини відповідальності. Звернімо увагу на те, що у правових відносинах юридичної відповідальності, як правило, однією із сторін виступають державні органи (наприклад, поліція, прокуратура, суд), наділені державно-владними повноваженнями, які застосовують норми права з метою вирішення та врегулювання конкретних життєвих ситуацій.

Як інститут об'єктивного права юридична відповідальність – статичне явище, вона є сукупністю норм права, що закріплюють несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення. Проте як елемент змісту правовідносин юридична відповідальність є динамічною правовою категорією, що виникає та розвивається в межах конкретної суперечки про право, у межах конкретних правових відносин охоронного характеру. При цьому, як правило, у такого роду правових відносинах однією стороною виступає держава, а іншою – правопорушник. «Спочатку в законодавчому акті кожен випадок невиконання обов'язку, із зазначенням його відмінних (кваліфікуючих) ознак визначається як правопорушення, а офіційне затвердження з боку держави про скоєння особою правопорушення – розглядається у межах правового спору, сторонами якого є з одного боку держава, а з іншого – правопорушник» [2, с. 27].

В юридичній науковій літературі деякі автори в межах інституту юридичної відповідальності виокремлюють два її різновиди – приватно-правову та публічно-правову відповідальність [2; 3, с. 34–35; 4]. При цьому з першого погляду аналіз виокремлених особливостей зазначених видів юридичної відповідальності, на нашу думку, може призвести до поверхневого хибного висновку про те, що приватноправова відповідальність реалізується не через правозастосовну діяльність.

Так, наприклад, С. І. Вершиніна зазначає, що існує два «правові типи» юридичної відповідальності: юридична відповідальність перед державою та юридична відповідальність перед приватною особою [2, с. 29]. Авторка звертає увагу на те, що процес реалізації зазначених типів юридичної відповідальності є різним. Процес реалізації публічно-правової відповідальності (відповідальності перед державою) «здійснюється лише у межах правозастосовної діяльності спеціально уповноважених осіб, які діють від імені і за дорученням держави. При цьому сама правозастосовна діяльність суворо формалізована і складається з певних етапів» [2, с. 28]. Натомість приватноправової відповідальності (відповідальності перед приватною особою) «здійснюється особою, яка не має державно-владних повноважень» [2, с. 28], «за умови невиконання особою обов'язку у приватноправових відносинах, де безпосередньо постраждалим є приватний суб'єкт, а держава виступає як третя сторона, яка забезпечує виконання винним суб'єктом свого юридичного обов'язку» [2, с. 27].

Спираючись на викладене, можна зазначити, що приватноправової відповідальності у деяких випадках реалізується без втручання державних органів, так, відповідно, і не через правозастосовну діяльність. Проте цей умовивід лише певною мірою висвітлює одну з особливостей приватноправової відповідальності, а не її сутність у цілому.

Ми цілком погоджуємось із думкою С. І. Вершиніної про те, що публічно-правова та приватноправової відповідальності є різними типами юридичної відповідальності, кожен з яких має свої особливості. Проте як прояви того ж самого правового явища зазначені типи юридичної відповідальності є тісно пов'язаними з державно-правовим примусом, вони реалізуються безпосередньо або опосередковано через правозастосовну діяльність.

Безперечним є те, що публічно-правова відповідальність (кримінально-правова, адміністративно-правова) реалізується безпосередньо через правозастосовну діяльність. Після доведення факту вчинення правопорушення у передбаченому законом порядку держава притягає особу до юридичної відповідальності, в чому і проявляється публічна природа державного примусу та публічно-правовий характер юридичної відповідальності [2, с. 28].

Дещо іншою є роль державно-правового примусу та правозастосовної діяльності в разі приватноправової відповідальності. У правових відносинах, що є предметом приватноправового регулювання, держава виступає як третя сторона, яка забезпечує (є гарантом) виконання одним суб'єктом правових відносин юридичних обов'язків перед іншим суб'єктом. І «без державного втручання приватноправової відповідальності може бути повністю застосована за умови, що суб'єкт відповідальності погоджується з мірою покарання й виконує його добровільно» [2, с. 28]. Таким чином, однією з особливостей приватноправової відповідальності є можливість добровільного взяття на себе винним суб'єктом несприятливих наслідків майнового, особистого чи організаційного

характеру, без безпосереднього втручання держави в цей процес. При цьому, якщо правопорушник та постраждала сторона не можуть самостійно вирішити правовий спір між собою, у ці правові відносини вступає держава й у результаті правозастосовної діяльності притягає відповідного суб'єкта права до юридичної відповідальності.

За таких умов маємо підстави констатувати, що факт можливості притягти відповідного суб'єкта до відповідальності (у приватноправових відносинах) за допомогою державних органів впливає на свідомість суб'єкта відповідальності та спонукає його до добровільного «взяття та несення» юридичної відповідальності. Тобто в цьому разі приватноправова відповідальність реалізується опосередковано через правозастосовну діяльність держави й формує маргінальний тип правомірної поведінки.

Окрім зазначеного, *про процесуальну складову юридичної відповідальності свідчить той факт, що остання настає лише за умови наявності необхідних підстав, до яких належить і процесуальна підстава.*

Заходи юридичної відповідальності до особи, яка вчинила правопорушення, застосовуються за умови наявності таких підстав:

1) нормативно-правової підстави, тобто відповідної норми права у системі чинного законодавства, яка закріплює юридичну можливість застосування заходів юридичної відповідальності до відповідного конкретного суб'єкта права;

2) фактичної підстави, тобто вчинення забороненого у чинній системі норм протиправного діяння, яке є конкретним передбаченим у чинній системі права (законодавства) складом правопорушення;

3) процесуальної підстави, тобто правозастосовного акта, в якому містяться встановлені фактична та юридична підстави застосування заходів юридичної відповідальності до конкретної особи та який набув у законної сили [2, с. 28].

Зазначені вище підстави є необхідними для настання юридичної відповідальності у публічних галузях права (наприклад, у кримінальному, адміністративному праві). Проте в галузях приватного права (наприклад, у цивільному праві) для настання юридичної відповідальності може бути достатньо нормативно-правової та фактичної підстав. Такий стан справ пояснюється специфікою методів правового регулювання публічних і приватних галузей права, а також суб'єктивним складом їх правових відносин.

У межах публічних галузей права однією із сторін у відносинах, пов'язаних з реалізацією юридичної відповідальності, завжди виступає держава. Відповідно, притягнення до юридичної відповідальності «звершується винесенням правозастосовного акта, в якому повинні бути встановлені як фактичні, так і юридичні підстави застосування відповідальності до особи, що скоїла правопорушення» [2, с. 28]. Тобто для реалізації юридичної відповідальності у публічно-правових галузях права потрібна наявність трьох вищезазначених підстав (нормативно-правової, фактичної, процесуальної).

Натомість у приватних галузях права притягнення до відповідальності та її покладання стають можливими за умови наявності лише двох указаних підстав – нормативно-правової та фактичної. Існують випадки в галузях приватного права, коли правові відносини відповідальності виникають на підставі домовленості учасників цих відносин. Наприклад, якщо суб'єкт правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння (у передбачених законом, договором випадках) погоджується з «покаранням», що застосовується до нього, він може його добровільно прийняти та виконати. У цьому випадку необхідності мати процесуальну підставу для юридичної відповідальності немає. Якщо ж суб'єкт відповідальності не погоджується добровільно нести несприятливі наслідки організаціїного, майнового чи морального характеру, постраждала сторона може звернутися до компетентних державних органів та отримати відповідний правозастосовний акт, який буде процесуальною підставою юридичної відповідальності.

Таким чином, на відміну від публічних галузей права, у приватних галузях права для притягнення суб'єкта і покладання на нього юридичної відповідальності інколи буває достатньо наявності двох підстав (нормативно-правової та фактичної).

Підтвердженням аргументу на користь процесуальної складової юридичної відповідальності виступає така науково обґрунтована теза: «поза процесуальною формою юридична відповідальність є неможливою».

Норми юридичної відповідності реалізуються лише в межах правозастосовної діяльності, а отже, є тісно пов'язаними із правозастосовним процесом.

За своїм обсягом правозастосовний процес є домінуючим у системі юридичного процесу, а за своїм призначенням, на нашу думку, поступається лише правотворчості. У загальному вигляді правозастосовний процес є правовою діяльністю компетентних органів і посадових осіб із вирішення конкретної юридичної справи; процесом, який спрямовано на забезпечення реалізації правових приписів індивідуально визначеними суб'єктами права.

Правозастосування, розповсюджене у різних сферах суспільного життя, безпосередньо пов'язується з реалізацією інтересів і потреб різних суб'єктів права і, перш за все, особи, тобто виконує найбільш суттєву функцію у механізмі правового регулювання [5]. Правозастосовна діяльність завжди є пов'язаною з вирішенням конкретної справи, в результаті якої встановлюється наявність або відсутність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, визначаються їх міра й обсяг, а в охоронних правовідносинах в разі застосування санкцій визначаються вид і міра юридичної відповідальності [2, с. 23]. Таким чином, у межах вирішення конкретної життєвої ситуації (наприклад, розгляду позовної заяви в суді стосовно незаконності звільнення особи з роботи) під час процесуальної діяльності: а) встановлюється факт наявності чи відсутності правопорушення, порушення суб'єктивних прав, учинення об'єктивно протиправного діяння у випадках, передбачених законом чи

договором; б) вирішується правовий спір; в) визначаються вид і міра юридичної відповідальності тощо.

Однією з особливостей правозастосовної діяльності є її стадійність. «Правозастосовна діяльність як процес опосередкованої реалізації права складається з кількох послідовних стадій, результати кожної з яких потім знаходять своє відображення у відповідному акті застосування права» [6, с. 100].

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність реалізується в межах правозастосовної діяльності, є підстави стверджувати, що процесуальна форма для втілення в життя її норм є обов'язковою. Звернімо увагу на те, що в цьому контексті ми говоримо мову про інститут відповідальності у публічних галузях права, хоча в галузях приватного права реалізація відповідальності також не може існувати поза процесуальною формою.

Процес реалізації відповідальності у приватному праві відрізняється від процесу реалізації відповідальності у публічному праві. Однак як у публічному, так і у приватному праві притягнення до відповідальності та покладання юридичної відповідальності регулюються процесуальними нормами та здійснюються в межах процесуальних відносин, які слугують формою відносин юридичної відповідальності. Тобто *порядок притягнення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права й має певний процесуальний порядок*.

Висновки

Одним із суттєвих елементів юридичної відповідальності як системного складного правового явища є процесуальна складова.

Зміст процесуальної складової юридичної відповідальності полягає у тому, що, по-перше, юридична відповідальність настає лише за умови наявності необхідних підстав, до яких належить і процесуальна підстава; по-друге, порядок притягнення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права; по-третє, юридична відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Список бібліографічних посилань: **1.** Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як явище об'єктивного права. *Право і Безпека*. 2016. № 2 (61). С. 31–37. **2.** Вершинина С. И. Юридическая ответственность как вид государственного принуждения. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета*. 2009. № 5 (8). С. 23–30. **3.** Витрук Н. В. Конституционная ответственность: вопросы теории и практики // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран / под ред. С. А. Авакьян. М. : МГУ, 2001. С. 33–35. **4.** Крусс В. И. Конституционные критерии юридической ответственности. *Конституционное и муниципальное право*. 2006. № 4. С. 15–22. **5.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. С. 321. **6.** Слинько Д. В. Особливості правозастосовного процесу в діяльності органів внутрішніх справ. *Право і Безпека*. 2015. № 3 (58). С. 97–102.

Надійшла до редколегії 14.12.2018

Kalenichenko L. I., Slynko D. V. The procedural component of legal liability

The procedural component of legal liability has been determined and analyzed. It has been proved that, first, legal liability arises only if there are necessary grounds, including the procedural basis; and secondly, the procedure for bringing to legal liability is determined by the norms of procedural law; thirdly, legal liability is implemented through the law-enforcement activities of the state.

It has been substantiated that the fact of the possibility to bring the relevant subject to liability (in private relations) with the help of state agencies affects the awareness of the subject of liability and induces him to voluntarily “take and bear” legal liability. Private liability is realized indirectly through the law-enforcement activity of the state and forms the marginal type of lawful conduct.

Attention has been paid to the fact that, unlike public law branches, it is sometimes sufficient to have two grounds (regulatory and factual) in private law branches to bring to justice and to induce legal liability.

It has been emphasized that the process of the realization of liability in private law differs from the process of its implementation in public law. However, bringing to liability both in public and in private law is regulated by procedural norms and is implemented within the framework of procedural relations that serve as a form of relations of legal liability.

Keywords: legal liability, liability, procedural activity, law-enforcement activity, enforcement.

